

Introducere

În domeniul restaurării monumentelor istorice din România, opera lui André Emile Lecomte (după 1884 du Noüy)¹ rămâne una dintre cele mai contestate. Criticile contemporanilor și urmașilor se contrapun bunei păreri a autorului despre el însuși, sprijinului – nu numai moral – al autorităților, aprobării unor oameni de cultură și specialiști din țară și străinătate. Originar din Paris (n. 1844), unde a fost elevul celebrului arhitect Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc (1814-1879), este recomandat de acesta (1875) pentru a conduce lucrările de restaurare ale unui monument de primă importanță din Principatele Unite². În ciuda repetatelor proteste, timp de peste 15 ani, Lecomte du Noüy obține de la Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice alte câteva contracte (1874-1884) privind lucrări la mari monumente românești. Asimilat de cercuri sus-puse din societatea bucureșteană, după unele informații bine văzute la curtea lui Carol I de Hohenzollern-Sigmaringen, el este unul dintre foarte puținii arhitecți francezi care au rămas până la urmă în România. Sigur pe știința și pe cunoștințele sale, Lecomte du Noüy nu s-a lăsat impresionat de opoziții săi. Drept recunoaștere a activității depuse, a fost ales membru corespondent al Academiei Române și a fost înmormântat la Curtea de Argeș (m. 1914)³.

Cuvântul acuzării

Disputele au început la puțini ani de la începerea șantierului pentru Biserica Episcopală de la Curtea de Argeș (1875), ele continuând și astăzi. Între opoziții principiilor considerate globale sau în parte utilizate de Lecomte du Noüy s-au numărat atât români, cât și străini⁴, figuri de seamă din diverse ramuri de specialitate, contemporani, dintre care foști colaboratori și virtuali concurenți, dar și profesioniști din generațiile mai recente.

Principala acuzație se referea la modificările geometrice (de detaliu sau ansamblu) aduse monumentelor atacate. De la mici omisiuni sau adăugiri (fleuroanele și șenoul de la Curtea de Argeș, continuarea benzilor decorate, supraînălțarea bazelor turlor la Trei Ierarhi – Iași), autorul și-a permis treptat inovații mai ample. După reconstituirea fortuită a baldachinului de la Curtea de Argeș, și transformarea turlor de la Trei Ierarhi – Iași, Lecomte du Noüy a ajuns să schimbe total gabaritele (de regulă prin amplificare) cum e cazul la Sf. Dumitru – Craiova, și să renunțe la componente importante (e adevărat, realizate ulterior și deci fără valoare dpdv. al

André Lecomte du Noüy, bătrân (Fototeca DMSI, copie foto Constantin Marin)

«restaurării stilistice») precum la Sf. Nicolae – Iași sau Mitropolia Veche – Târgoviște.⁵

Evident, toate aceste modificări s-au produs prin pierderi de substanță originală, clădirile restaurate fiind în fapt o refacere aproximativă a monumentelor respective. Această acuzație, la fel dacă nu mai gravă decât prima, vine mai ales de la oameni de specialitate care consideră condamnabile atât înlocuirile parțiale (mormintele și fresca de la Curtea de Argeș, pietrăria cu ornamente, bolțile și acoperișurile de la Trei Ierarhi – Iași), cât mai cu seamă demolarea până la fundație și reconstituirea selectivă a monumentelor (Sf. Nicolae – Iași, Sf. Dumitru – Craiova, Vechea Mitropolie – Târgoviște). În această ultimă categorie pot fi de asemenea incluse și alte clădiri (precum Clopotnița și așa-numita «Sală gotică» de la Trei Ierarhi – Iași) care, nefiind clădiri de cult propriu-zise, nu aveau o valoare deosebită pentru lumea de-atunci.⁶

O altă învinuire privește amplexarea fondurilor utilizate pentru aceste reînnoiri și refaceri (fonduri cu care s-ar fi putut

¹ Gr. Ionescu, *Sur les debuts...* p. 87; T. G. Bulat, *La 50 de ani...* p. 1128, note, referitor la adăugirea finalului și pozarea tremelor.

² T. G. Bulat, *La 50 de ani...* p. 1142 «J'ai donc l'honneur de vous proposer de faire conduire les travaux de l'Eglise d'Argeș par Mr. Lecomte architect, mon élève et ami». Scrisoarea lui Viollet-le-Duc către Titu Maiorescu (atunci Ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice).

³ Grigore Ionescu vorbește despre orgoliul lui Lecomte du Noüy, Spiridon Cegăneanu amintește spiritul său seniorial. Acesta însuși își exprimă siguranța de sine în ceea ce privește calitatea lucrărilor și dreptul de a-și lega numele de asemenea mari monumente.

⁴ Printre specialiștii și oamenii de cultură francezi sunt amintiți scriitorul Ulbach și arheologul de Rosny (comunicați de N. Gabrielescu, vezi S. Cioculescu «Caragialiana», p. 185) precum și profesorul Réau (comunicat de T. G. Bulat, *La 50 de ani...* p. 1157-1158).

⁵ Theodor Aman (în monografia de Radu Bogdan, p. 81, ref. Curtea de Argeș); N. Gabrielescu, *Memorii...* ref. Curtea de Argeș, p. 11-12, ref. Sf. Nicolae-Iași, p. 59; Louis Réau, (în T. G. Bulat «La 50 de ani...» p. 1157) ref. Curtea de Argeș și Trei Ierarhi; Gr. Ionescu, *Les debuts...* p. 97 despre Trei Ierarhi-Iași.

⁶ N. Gabrielescu, *Memorii...* p. 58-59, ref. Sf. Nicolae-Iași, p. 63 ref. Trei Ierarhi; N. Iorga, *Istoria Românilor...* p. 31, ref. Vechea mitropolie – Târgoviște; G. M. Cantacuzino, *Izvoare și popasuri*, p. 161, ref. Trei Ierarhi; Gr. Ionescu, *Les debuts...* ref. Sala Gotică – Iași p. 96, ref. Vechea Mitropolie – Târgoviște, Sf. Dumitru – Craiova, Sf. Nicolae – Iași, p. 97 ș.a.

salva și multe alte obiecte aflate în pericol). În toate cazurile, sumele avansate prin expertiză și convenite în primul contract au fost depășite. Sunt amintite situații în care s-ar fi făcut plăți nejustificate, în care cheltuielile indirecte erau disproporționate de mari. De asemenea sunt aduse în discuție deficiențe în facturare, precum și suprapunerea unor atribuții incompatibile (pictura de la Curtea de Argeș, utilizarea cimentului la Trei Ierarhi)⁷.

Legat de continua suplimentare a fondurilor, se amintește de tergiversarea – adesea peste măsură – a încheierii lucrărilor. Reproșurile sunt aduse și pe calea administrației centrale (Ministerul Cultelor...), dar venind și din partea beneficiarilor de folosință (Episcopia de Argeș). Aici colaboratorii nu erau mulțumiți, deoarece trenarea lucrului probabil că le afecta veniturile, pe de altă parte în domeniul construcțiilor utilizarea timpului frumos este o condiție capitală.⁸

În «scandalul» care a cuprins lumea artistică de atunci, s-au adus și alte reproșuri, de la cunoașterea superficială a arhitecturii tradiționale românești până la preferința de a lucra cu specialiști și muncitori din străinătate, sau la bunele relații cu casa regală. Deși estompate după reacția la publicarea protestului unui mare număr de oameni de artă și litere (1890), pare-se că lucrurile nu s-au liniștit nici după arbitrajul lui Henri Révoil.

Sustinătorii

Cea dintâi recomandare a lui Lecomte du Noüy a fost școlaritatea sa, precum și activitatea intensă depusă în Franța și în Orient între 1863–1874⁹. L-au sprijinit apoi cei care au apelat la consiliul lui Viollet-le-Duc pentru terminarea nesfârșitului șantier (început în 1867) de la Curtea de Argeș. Acesta îl propune pentru urmărirea proiectului pe Lecomte du Noüy «mon élève et ami», ulterior devenit propriul realizator.

Contractul pentru Biserica Episcopală de la Curtea de Argeș va fi aprobat de Titu Maiorescu, ministrul Cultelor... în guvernul conservator al lui Lascăr Catargi. Următoarele comenzi (contracte) în discuție (Trei Ierarhi – Iași, 1881, Sf. Dumitru – Craiova și Vechea Mitropolie – Târgoviște, 1884, Sf. Nicolae – Iași, 1885) vor fi însă lansate și aprobate de miniștri liberali din Guvernul condus de Ion C. Brătianu. Punctul culminant al «scandalului» și sistarea – dacă se poate numi așa – a comenzilor de restaurare s-au plasat din nou sub guverne conservatoare, dintre care unul condus de aceiași Catargi și Maiorescu.¹⁰

Între adepții mai mult sau mai puțin convinși ai metodelor de lucru ale lui Lecomte du Noüy trebuie incluse și personalități din domeniu, fie având responsabilități în administrație, fie membri ai Comisiunii Monumentelor Publice (instituită în 1874).

⁷ Theodor Aman, în monografia lui R. Bogdan, G. Sterian: p. 81–82 *Ce este o restaurare...* N. Gabrielescu, *Memoriu...* este aproape în întregime dedicat problemei fondurilor afectate intervențiilor; despre cheltuieli vorbește și N. Iorga (a se vedea T. G. Bulat, *La 50 de ani...* p. 1157, nota), Gr. Ionescu, *Les debuts...* ref. Sf. Nicolae – Iași, p. 100, ref. Sf. Dumitru – Craiova, p. 102).

⁸ N. Gabrielescu, *Memoriu...*, p. 48 redă scrisoarea Episcopului de Argeș, Ghenadie, iun. 1886, și face referire la vizita lui Dim. Sturdza, ministrul Cultelor, pentru grăbirea lucrărilor care trenau. N. Gabrielescu credea că lungirea lucrărilor făcea parte din tactica lui Lecomte du Noüy;

⁹ T. G. Bulat, *La 50 de ani...* p. 1128–29 susține că Lecomte du Noüy a urmat Ecole des Beaux Arts în atelierul lui Joseph Vaudremer. T. Socolescu, în *Fresca arhitecților...* p. 300, bănuie și că ar fi urmat Ecole Centrale d'Architecture, înființată în 1865 de Emile Trélat, deoarece nu-i găsește numele în Anuarul Școlii de Arte Frumoase. Totuși în 1865, (după informațiile lui T. G. Bulat.) Lecomte du Noüy tocmai și-a început activitatea de arhitect.

¹⁰ La discutarea raportului Comisiei din dec. 1874 privind propuneri pentru Curtea de Argeș, Al. Odobescu propune să se apeleze la Viollet-le-Duc. Acesta fiind foarte ocupat delegă cu cercetările și relevarea pe Anatole de Baudot (1834–1915), fost vicepreședinte al Comisiei Monumentelor Istorice din Franța, promotor al folosirii betonului la monumente. Pentru executarea proiectului Viollet-le-Duc-de Baudot, primul recomandă pe Lecomte du Noüy, propunere cu care ministrul Cultelor Titu Maiorescu va fi de acord. Ulterior, mai 1890, după protestele declanșate de activitatea lui Lecomte du Noüy, Theodor Rosetti, ministru al cultelor, cere Comisiunii Monumentelor Publice o soluție: aceasta acceptă propunerea lui Mihail Kogălniceanu și Titu Maiorescu de a chema ca arbitru pe Henri Révoil, arhitect al monumentelor istorice din Franța.

În două cazuri, un grup din comisiune, deplasat la fața locului (Iași), a interpretat decizia plenului în favoarea soluțiilor arhitectului francez (Clopotnița și «Sala gotică» de la Trei Ierarhi și Sf. Nicolae).¹¹

Un punct de vedere (oarecum nepartizan) apreciind pozitiv componente ale activității lui Lecomte du Noüy, l-au exprimat câțiva arhitecți de frunte, membri ai S.A.R. care au avut contact cu domeniul respectiv după stingerea «scandalului». În esență argumentele priveau diferența dintre pregătirea științifică și tehnică a arhitectului francez și cea a profesioniștilor din țară la momentul dat, aspect sesizat probabil de arheologi a căror disciplină avea un oarecare avans.¹²

Nu în ultimul rând, printre sprijinitorii lui Lecomte du Noüy trebuie amintiți «puternicii zilei» implicați în reînnoirea țării (inclusiv a monumentelor). În fruntea lor era probabil regele Carol I, care l-ar fi adus în țară, inițial pentru a transforma Biserica Episcopală de la Curtea de Argeș în necropolă regală.

Atuurile arhitectului

Lecomte du Noüy se născuse la Paris, capitala unei mari puteri europene (dispunând de un întins imperiu colonial), centru cultural mondial. Se pare că și-a făcut studiile la celebra Ecole des Beaux Arts, una din primele școli de arhitectură din lume (1671). A beneficiat de asemenea de specializarea în domeniul restaurării monumentelor istorice (disciplină recentă) în atelierul renumitului teoretician Viollet-le-Duc (1861), autor al lucrărilor de restaurare a unor importante monumente din Franța. La numai 25 de ani a fost numit Inspector al Monumentelor Istorice, putând prezenta în 1874 (momentul recomandării pentru urmărirea lucrărilor la Curtea de Argeș) o listă cu destule realizări din țară și străinătate (Orientul Apropiat). Între timp, se maturizase și prin participarea la războiul franco-prusac din 1870-1871 (ceea ce nu a împiedicat ulterior bunele contacte cu un membru al familiei Hohenzollern-Sigmaringen). Este posibil să fi provenit dintr-un mediu artistic (fratele său a urmat, la rândul-i, Școala de Arte Frumoase din Paris), dar este sigur că soția și socrul aveau preocupări legate de domeniul literaturii și artei.¹³

Fără îndoială că formația și filozofia profesională a lui Lecomte du Noüy s-au înscris în tradițiile carteziene ale științei arhitecturii din Franța¹⁴. Între toate trebuie amintite rigurozitatea compoziției geometrice împletită cu o severă respectare a normelor de construcție în funcție de materialele, tehnicile și sistemele constructive alese. Prin structură și substanță, edificiile trebuie să protejeze în timp de agresiunea mediului, arhitectura încercând să se opună naturii. Este ceea ce rezultă

¹¹ T. G. Bulat *La 50 de ani...* p. 1157, precizează că Lecomte du Noüy a fost primit și apreciat de personalități românești: Al. Odobescu, M. Kogălniceanu, I. C. Brătianu, Dim. Sturdza, V. A. Urechia. Se pare că era în relații bune și cu Gr. Tocilescu, G. Lahovari, având contacte și cu alți cărturari printre care și I. L. Caragiale (Gr. Ionescu, *Les débuts...*, p. 96, S. Cioculescu, «Caragialiana» p. 181 ș.a.)

¹² E vorba de scrisorile lui Spiridon Cegăneanu (T.T. Socolescu, *Fresca arhitecților...*, p. 252 ș.a.) «așa că, am mai spus, să ținem seama de epocă, și să fim mai prudenți cu învinuirii... Nu era nimeni pregătit pentru așa ceva (restaurarea monumentelor) în acel moment... Odobescu și-a dat seama că nimeni... nu era în stare să dovedească o competență care să fie la înălțimea problemei și mai ales la acea a somităților din străinătate» G. M. Cantacuzino. (*Izvoare și popasuri* p. 160–161) precizează: «Arhitectul Lecomte du Noüy a refăcut-o (Sf. Nicolae – Iași) cu metodă și îngrijire, a reconstruit-o din temelie, cu o tehnică de o perfecțiune rece și neînsuflețită» (p. 138) «Dominând prin simplitatea liniei și prin clasicul ei echilibru, biserica Sf. Nicolae... rămâne chiar astăzi, după restaurarea ei, un exemplu de desăvârșită eleganță și armonie» Réau, Louis (în T. G. Bulat, *La 50 de ani...*, p. 1157) subliniază: «Il serait toutefois injuste, de reprocher à Lecomte du Noüy d'avoir appliqué des principes qui étaient admis, sans reserves, par tous les architects de sa génération»

¹³ T. G. Bulat, *La 50 de ani...*, p. 1128-1129; Paul Constantin, *Dictionar universal...* p. 331

¹⁴ *Dictionnaire de l'architecture...*, p. 123; *Encyclopaedia of Urban Planning*, p. 416; H. Saalman, *Haussman: Paris transformed*, Viollet-le-Duc, E. E., *Dictionnaire raisonné de l'architecture française*. Principiile de bază ale arhitecturii franceze (arta grădinilor, urbanismul, restaurarea) pot fi evaluate și în comparație cu peisagistica, politica urbană, conservarea monumentelor de sorginte anglo-saxonă (exemplificate prin parcul englezesc, dezvoltarea inelului central la Viena, intervențiile lui Romstorfer etc.) Paralela merită un studiu mai atent.

din aproape întreaga producție arhitecturală a Franței după romanica, din programul secular al grădinii «franzuzești», din evoluția urbanismului de la «Voie royale» până la bulevardele Haussemann-iene, și, bineînțeles, din «teoria restaurării stilistice». Teorie dezvoltată de Viollet-le-Duc și aplicată «creator» de Lecomte du Noüy în cazul monumentelor românești, din dorința de a le da o nouă strălucire care să dăinuie în timp.

Campania de «restaurare» a monumentelor încredințată arhitectului francez s-a plasat într-o perioadă în care, în context european, s-au conturat condițiile și apoi s-au realizat independența României și proclamarea Regatului (1881). Drumul spre integrarea în Europa, începând după Pacea de la Adrianopol (1829), trebuia continuat în grabă și cu toate mijloacele. Pentru formarea structurilor culturale, științifice și tehnice, paralel cu înființarea rețelei de învățământ și trimiterea tinerilor la școli străine, s-a încurajat venirea în țară a specialiștilor europeni¹⁵. Mulți au venit căutând un loc mai bun de muncă, alții au fost invitați anume pentru realizarea unor obiective reprezentative. Din această ultimă categorie (alături de francezii Albert Ballu, Bernard Cassien, Albert Galeron, Paul Gottereau, italianul Giuglio Magni, germanul Otto Mau-gsch) a făcut parte și Lecomte du Noüy. Nu este exclus așadar ca el să se fi lăsat influențat de entuziasmul înnoirilor la care ceilalți – autori de mari edificii publice și numeroase clădiri particulare într-o bună arhitectură continentală care a modernizat înfățișarea Bucureștilor și altor orașe românești – au contribuit masiv. Ipoteza pare cu atât mai verosimilă, cu cât prin utilizarea principiilor «restaurării stilistice» monumentele puteau fi aduse la o stare ideală, presupusă a fi cea de început.

O asemenea abordare – acoperită de recomandarea lui Viollet-le-Duc – a devenit posibilă și datorită lipsei personalului calificat în țară și inexistenței cadrului legal¹⁶. Primii specialiști formați peste hotare (îndeosebi la Paris) s-au interesat mai puțin de restaurarea monumentelor, eventualele informații din domeniu pe care le-au avut trebuie să fi fost sumare și în contratimp cu realitățile. În schimb datorită relațiilor speciale cu Franța (care începeau să se contureze pe multiple planuri) recomandările cu care s-a prezentat Lecomte de Noüy, ca și relațiile pe care le întreținea acasă, trebuie să fi avut mare efect la București. De aici poate atitudinea senorială a arhitectului – menționată de unii –, conștient de rolul său în «colonizarea» culturală din această parte a Europei.

Trebuie spus că, dacă a avut o asemenea conduită, ea a fost dublată de alte sentimente care mergeau de la simpla curiozitate până la profundul atașament față de țara-gazdă. De la nici un arhitect român al vremii nu s-au păstrat atâtea desene după arhitectură pământească¹⁷. E cert că Lecomte du Noüy, venit din altă lume, a încercat să înțeleagă, să și-o apropie: în contactul cu oamenii a început să învețe românește. În contextul de atunci, acest atașament a fost răsplătit: autorul, fiind decorat cu ordine și medalii românești și franceze, va deveni membru al Academiei. Aceste recunoașteri profesionale, însoțite fără îndoială de avantaje materiale, nu au fost însă obținute fără sacrificii. Acceptând contractul din 1874 pentru Curtea de Argeș, din spirit de aventură sau dorință de câștig, el avea să-și îndepărteze până la urmă familia, ceea ce în filozofia de viață a timpului nu era puțin lucru.¹⁸

¹⁵ T. T., Socolescu, *Fresca arhitecților...*, Gr., Ionescu, *Istoria arhitecturii...*, P., *Derer. Interferenzen...* M., Opreanu, *Architects français...*

¹⁶ T. T., Socolescu, *Fresca arhitecților...* în scrisorile lui Sp. Cegăneanu p. 252, s.u.

¹⁷ A se vedea arhiva Lecomte du Noüy, Institutul de Arhitectură «Ion Mincu», București, Catedra de Istoria Arhitecturii.

¹⁸ N., Gabrielescu, *Memoriu...* p. 69, reproșându-i absențele de pe șantier îi face un tablou general din care rezultă că timp de cca. 15 ani a lipsit 3286 zile de acasă (adică peste 9 ani), Sp. Cegăneanu în *Fresca arhitecților...* lui T. T. Socolescu, p. 262, vorbește de «insinuări care atingeau chiar onoarea familiei lui Lecomte». Nu există date despre venirea soției lui Lecomte în România (T. G., Bulat *La 50 de ani...* p. 1128) dar probabil, ca toată lumea, trebuie să fi fost la curent cu nenorocirea compatriotului său, Paul Gottereau, care, după moartea soției, la București, s-a întors în Franța (Socolescu, *Fresca arhitecților...*, p. 303) lăsând neterminate o mulțime de lucrări.

Realitatea monumentelor

Comparând informațiile lui Lecomte du Noüy cu constatările actuale ale specialiștilor privind starea monumentelor, rezultă că, în ciuda perfecționării principiilor de restaurare, problemele majore au rămas. Trecând cu vederea distrugerile provocate de oameni, pierderile de substanță cultural-istorică datorate deficiențelor la structurile constructive, slabei calități a materialelor sau inadaptabilității temelor-program (partiurilor), ridică aceleași semne de întrebare ca acum un secol.

În caietele arhitectului francez (ceea ce nu se întâlnește la ajutoarele sale) apar frecvente referiri la degradări constructive, datorate necunoașterii terenului (nu numai de fundare) și a dinamicii acestuia (era informat despre efectele cutremurelor). Or, se știe, în construcția tradițională fundațiile fie că lipsesc, fie nu sunt suficient de adânci. De asemenea, nu se asigurau totdeauna legăturile superioare. Singurele măsuri pentru preluarea eforturilor seismice constau în reducerea dimensiunilor, compactarea volumelor (cu excepția turlelor la biserici, frecvente victime ale cutremurelor), uneori rețeaua de pereți interiori și armarea cu grinzioare de lemn.

Lecomte du Noüy, produs al școlii franceze de constructori, nu putea accepta abateri de la normele tehnice ale vremii. El cercetează, după toate aparențele, în ansamblu structura de rezistență: constată nereguli la fundații ori la soclu (Sf. Dumitru – Craiova, Curtea de Argeș)¹⁹ fisuri în zidărie, deplasări de la verticală (Trei Ierarhi, Sf. Nicolae – Iași)²⁰, secționări și torsionări ale turlelor (Curtea de Argeș, Vechea Mitropolie – Târgoviște)²¹, putrezirea armăturilor interioare de lemn (Trei Ierarhi – Iași)²². Mijloacele avute la îndemână atunci erau fie insuficiente (tiranți, centuri de metal), fie radicale (refacerea componentelor). Evitând soluțiile paliative, doritor să prelungească cât mai mult durata de serviciu, el a ales varianta demolării (demontării) și a reconstituirii corpurilor de clădire afectate. Trebuie precizat că pierderile de substanță istorică determinate astfel nu diferă mult față de cele înregistrate prin consolidarea modernă cu beton armat. Aceste pierderi, relativ reduse în cazul edificiilor realizate din materiale scumpe (piatră, marmură), se amplifică sensibil la monumentele construite din materiale de serie (lemn, cărămidă)²³. În general, meșterii tradiționali nu au tratat lemnul, uneori nici selectarea nu era corectă. Cât privește materialele ceramice (cărămidă, olanele, țigla) nu erau mereu de calitate (din lut brun, arse corespunzător) sau bine protejate în operă (hidrozolate). Același lucru este valabil pentru mortarul utilizat în executarea zidăriilor. Multe din notele lui Lecomte du Noüy – sau ale colaboratorilor – fac referiri la starea modestă a materialelor: mai puțin la Curtea de Argeș (numai interiorul turlei mari e din cărămidă) și la Trei Ierarhi – Iași (având miezul zidăriei din moloane și grinzioare de lemn)²⁴ cât la celelalte monumente realizate în întregime din cărămidă. Zidăria Vechii Mitropolii din Târgoviște a fost zdruncinată de cutremur, la Sf. Nicolae – Iași corpul adăugat ulterior era în pericol să se prăbușească, în timp ce starea de ruină de la Sf. Dumitru din Craiova făcea riscantă însăși demolarea²⁵.

Cu certitudine, arhitectul francez cunoștea trucurile restauratorilor de monumente după deschiderea șantierului. Poate că a și apelat la ele, cum susțin unii, dar e greu de crezut că era atât de lipsit de imaginație, încât să se repete, demolând

¹⁹ T. G., Bulat, *La 50 de ani...*, p. 1135 ș.u., N. Gabrielescu, *Respuns...* p. 52, Gr., Ionescu, *Sur les debuts...*, p. 89.

²⁰ Gr. Ionescu, *Sur les debuts...*, p. 92–93, p. 99 și N. Gabrielescu *Respuns...* p. 46.

²¹ T. G., Bulat *La 50 de ani...*, p. 1130, n. Gabrielescu, *Memoriu...* p. 19 citează raportul Viollet-le-Duc-de Baudot; Gr., Ionescu, *Sur les debuts...*, p. 86.

²² Gr. Ionescu, *Sur les debuts...* p. 93; N. Iorga, *Cum s-a restaurat...* (în T. T. Socolescu, *Fresca...* p. 254–255).

²³ Gr., Ionescu, *Sur les debuts...* p. 93, 95, 99. În notele lui Lecomte de Noüy se fac uneori referiri și la punerea neadecvată a materialelor în operă, cum e cazul la Curtea de Argeș și Iași (Trei Ierarhi și Sf. Nicolae).

²⁴ În raportul Viollet-le-Duc-de Baudot (din N., Gabrielescu, *Memoriu...* p. 19); Gr., Ionescu, *Sur les debuts...*, p. 93 ș.u.

²⁵ Gr. Ionescu, *Sur les debuts...*, p. 101–102, N. Gabrielescu, *Respuns...* p. 46, 51, 53.

până la temelie clădirile care i-au fost încredințate spre reparare. Pe lângă argumentele (enunțate) care puteau justifica asemenea intervenții, în actele vremii intervin și altele, legate de readaptarea partiului la noi teme-program, îndeosebi (dar nu numai) prin amplificarea suprafețelor. Renunțarea la corpurile adăugite de la Sf. Nicolae – Iași și Mitropia Veche – Târgoviște constituie, pe lângă intențiile de restaurare stilistică, și o modificare de temă. Corectură tematică poate fi considerată și amplificarea gabaritelor la Sf. Dumitru – Craiova sau a corpului principal de la Mitropia Veche – Târgoviște. Însă cel mai evident apar inovațiile tematice în cazul «Sălii gotice» de la Trei Ierarhi – Iași, unde tema odată dată de beneficiar a condus la o compoziție «à la manière de...» realizată după toate regulile arhitecturii și ingineriei, caracteristice producției culte europene.²⁶

În loc de concluzii

Activitatea lui Lecomte du Noüy s-a desfășurat într-un context, complex multiplu condiționat: pe de-o parte, s-au aflat problemele de reprezentare – și în planul patrimoniului monumental – ale unui stat tânăr în curs de afirmare²⁷, pe de alta, el a acționat în condițiile nematurizate ale unei discipline care-și căuta bazele științifice și juridice de existență. De aceea, este dificilă separarea demersurilor din domeniul restaurării de inovațiile care au premers stilul neo-românesc și de contribuția precoce privind reciclarea fondului clădit. Este posibil ca în evoluția sa profesională interesul pentru restaurare să se fi oprit la nivelul științific al studiilor cu Viollet-le-Duc, în timp ce treptat au prins contur veleitățile de arhitect-proiectant²⁸. Majoritatea cercetătorilor apreciază că primele două lucrări (Biserica Episcopală de Argeș și Trei Ierarhi – Iași) sunt acceptabile din punctul de vedere al concepțiilor de restaurare²⁹ în timp ce în ultimele intervenții (Sf. Dumitru – Craiova, Sf. Nicolae – Iași și Vechea Mitropolie – Târgoviște) contribuția novatoare depășește cu mult măsura admisibilă în cazul lucrului pe monumente.

Asemenea intervenții radicale – absolut de condamnat în știința contemporană a restaurării, conducând la îndepărtarea obiectivelor respective din Lista Monumentelor – probabil că nu erau necesare în toate cazurile. Nu este exclus ca, prin reparații adecvate și atentă întreținere, aceste monumente să fi rezistat încă multe decenii³⁰. Atunci ele și-ar fi păstrat înfățișarea pitorească, încercată de vremi și lipsită de pretenții reflectând condițiile, adesea neprielnice, în care s-au clădit. În nici un caz nu ar fi căpătat strălucirea, e adevărat, ușor frivolă, pe care le-a dat-o Lecomte du Noüy în baza comenziilor primite de la autoritățile noului stat independent, România.

În situația complexă a ultimului sfert de secol XIX, mulțimea argumentelor a fost ordonată – nu totdeauna de profesioniști – în raport de alte criterii și priorități decât cele acceptate în etapele ulterioare. A fost, de asemenea, efectul implicării politicului într-un domeniu prin excelență științific, care, atunci (1890, ca și azi, 1992) nu dispunea de cadrul legal (Legea Monumentelor Istorice) și nici de structurile specializate necesare.

²⁶ Gr., Ionescu, *Sur les debuts...*, p. 99, 110. Referitor la Sala gotică din complexul Trei Ierarhi-Iași de notat afirmațiile delegației Comisiunii Monumentelor Publice care, considerând imposibilă conservarea în starea existentă (ceea ce pare a fi fost cazul și în alte părți) și necorespunzătoare destinației de muzeu, propune reconstruirea «în dispoziția și stilul vechi» dar cu un gabarit mărit și unele adaosuri. Comparând releveele cu planul și fațada propuse de Lecomte du Noüy se poate deduce aplicarea principiilor estetice ale compoziției arhitecturale. (axe ordonatoare, intersecții de axe, rapoarte între părți, accentul și trena). Trebuie luat în considerare și discursul ingineresc, recunoscut de Lecomte du Noüy ca necesar într-o zonă unde protecția antisismică se impune cu stringență.

²⁷ I. G., Bulat, *Lumea românească...*, p. 123, 127, cap. III, „Erau toate de făcut” și mai ales fragmentul „Lucrările publice extraordinare”.

²⁸ Este interesantă remarca fostului său colaborator, apoi opozant N. Gabrielescu, care, într-o scrisoare adresată lui I. L. Caragiale (S. Cioculescu, *Caragialiana*, p. 185) scrie: «Când se restaurează ceva e foarte greu să se țină cineva strict de datoriile sale de restaurator, mâncărimea de inovațiuni și îmbunătățiri îl face să-și uite rolul».

²⁹ Ing. I. Ghica, arhitectii, D. Berindei, Al. Orăscu, M. Capuțineanu, pictor C. Stăncescu din Comisia de recepție a lucrărilor de la Curtea de Argeș. (Gr. Ionescu, *Les debuts...* p. 88), prof. N. Iorga în interpelarea la Camera

Deputaților (martie 1910 cf. T. G., Bulat, *La 50 de ani...* p. 1157) art. G. M. Cantacuzino în *Izvoare și popasuri*, p. 161, prof. L. Réau (în T. G., Bulat, *La 50 de ani...*, p. 1156), acad. Gr. Ionescu, *Les debuts...*, p. 110.

³⁰ O dovadă în acest sens o oferă biserica Sf. Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeș, unde substanța originală s-a păstrat în condiții acceptabile (restaurarea capitală a fost executată de ing. arh. Grigore Cerchez după 1811). Lecomte du Noüy se manifestase doritor de a o restaura în condițiile știute (raportul din ian. 1889).

BIBLIOGRAFIE

- BOGDAN, RADU. *Theodor Aman*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1955
- BULAT, T. G., *La 50 de ani de la moartea arhitectului André Lecomte du Noüy (1914–1964)*, restauratorul Mănăstirii Curtea de Argeș în «Glasul Bisericii», anul XXIII, nr. 11–12, nov-dec. 1964, București.
- BULEI, ION, *Lumea românească la 1900*, Editura Eminescu, București 1987
- CIOCULESCU, ȘERBAN, *Viata lui I. L. Caragiale, Caragialiana*, Editura Eminescu, București, 1977
- CANTACUZINO, G. M., *Izvoare și popasuri*, Editura Eminescu, București 1977
- CHOAY, FRANÇOISE, *Planning in the 19th century*, Brazziller New York 1969
- CONSTANTIN, PAUL, *Dictionar universal al arhitecților*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1986
- DERER, PETER *Interferenzen in der Architektur*, «Neuer Weg», 4 Febr. 13 Mai 1989, Bukarest
- GABRIELESU, NICOLAE, *Memoriu pentru luminarea publicului în afacerea restaurărilor de monumente istorice*, Tipografia Popovici, Iași, 1890
- GABRIELESU, NICOLAE, *Respuns la raportul d-lui Révoil*, Tipografia Națională, Iași 1891
- IONESCU, GRIGORE, *Înaintașii noștri în domeniul conservării și restaurării monumentelor istorice*, «Arhitectura», 1, 4/1977, «Arhitectura», 4/1978, «Arhitectura», 2/1979, București
- IONESCU, GRIGORE, *Sur des travaux de restauration des monuments historiques en Roumanie et l'activité de l'architecte français André Lecomte du Noüy en ce domaine*, «Revue Roumaine d'Histoire de l'Art» Série Beaux Arts, tome XVII, Bucarest, 1980
- IONESCU, GRIGORE, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, Editura Academiei, București, 1982
- IORGA, NICOLAE, *Istoria Românilor în chipuri și icoane*, vol. II, Editura Socec, București, 1905
- OPREANU, MIHAI, *Architects français en Roumanie*, «Monuments Historiques», nr. 169, Juin-Juillet 1990, Paris
- OPRIȘ IOAN, *Ocroțirea patrimoniului cultural*, Editura Meridiane, București, 1986
- SAALMAN, HOWARD, *Haussmann: Paris transformed?* Brazziller, New York, 1970
- SOCOLESCU, T. T., *Fresca arhitecților cari eu lucrat în România în epoca modernă, 1800–1925* manuscris, 1955
- STERIAN, G., *Ce este restaurarea* «Analele Arhitecturii», an I, nr. 5., București
- STERIAN G., *Restauration des monuments historiques à l'étranger et en Roumanie*, Iași, 1890. «Analele Arhitecturii și Artelor cu care se leagă.» București, 1890.
- «L'Architecture» d'aujourd'hui: Enseignement de l'architecture», nr. 143, avril-mai 1969, Paris.
- Dictionnaire de l'architecture moderne*, Hazan, Paris, 1964
- Encyclopaedia of Urban Planning*, Mc. Grow-Hill, New York, 1974

RÉSUMÉ

L'auteur essaie d'envisager sous divers autres angles l'activité de Lecomte du Noüy, si contesté pour ses reconstitutions idéales qui ont affecté sensiblement le patrimoine monumental roumain. Transgressant les limites de simples interventions destinées à conserver – peut-être aussi à réparer et consolider –, Lecomte du Noüy a rénové, a agi en chirurgien, pour embellir à tout prix et moyens les monuments qui lui avaient été confiés, jusqu'à leur faire changer de forme et de contenu. Procédant de la sorte, ses arguments reposaient sur les principes de la restauration dans l'esprit du style, promue par Viollet-le-Duc, principes acceptés entre 1840 et 1860, mais combattus, puis âprement contestés après 1870. Ce «remaquillage» et ces «opérations esthétiques» proposés par Lecomte du Noüy ont néanmoins fourni au jeune Etat roumain quelques «monuments» marqués d'un message accentué de propagande et de représentation nationale – chose absolument nécessaire à un moment d'efforts en vue d'une réintégration européenne. La dispute (inégale) entre Lecomte du Noüy et ses opposants s'est déclenchée par l'intervention mal à propos du politique dans un domaine scientifique (alors en formation). Elle fut facilitée non pas tellement par l'absence de professionnels compétents que par l'absence d'une Loi des Monuments Historiques (situation qui se répète après cent ans!) et d'un organisme spécialisé de direction, recommandation (en émettant des avis adéquats) et surveillance-contrôle.